

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№95

(19132)

2018 чылдың
август 14
вторник

Хүннүн үнери — 04:59

Ажары — 20:08

Хүн дурту — 15:09

Садар өртээ хостуг 12+

Тыва Республика хүнүнге байыр чедиришкиннери

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттуглар!

Силер биле бис — Тываның уруг-тары биче төрөөн черивиске ынак! Азия төвүнүн чүрээнде, харлыг даштыг Саяннарның ийинде, күчүлүг Улуг-Хемниң ужуун алган бурун тыва черге төрүттүнгенивис — чоргаарал. Республикавыстың кайгамчык төөгүзүңге оргаарланыр бис. Бурунгу шагдан эгелээш Тываның бүгү эрткен төөгүзү — ада-чурт төөгүзүңде эң солун черни ээлеп турар. Ындыг болзажок, патриархалдыг аянхайны бүрүнү-биле өскерттипкен олутушкуннарлыг XX чүс чыл — төөгүдө агай черни ээлээн.

97 чыл бурунгаар, 1921 чылдың август 3-те, Суг-Бажы деп черге эрткен бүгү Тываның Тургузукчу хуралы Тыва Арат Республиканың үндезилеттингенин арлаан. Тыва чоннун чүс-чүс чыл-ыг төөгүзүңде ол хүн чаа арын ажит-ынып, тыва күрүнениң хоойлу езугаар түртүнген хүнү болган.

Хөй эвес санныг чон боттары күрүлүг болганы дыка улуг уjur-уткалыг. Ол болуушкун тываларны чон кыл-ыр каттыштырып, боттарының төөгүлүг орун шилип, келир үезин чиге тодара-ыр арганы берген.

Оон эгелээш, үе бодунуң маңын шап-чыткан. Көшкүн Тыва чаа чүүлдерни ордунга шиңгээди эгелээн. Сууржун айдалче шилчип, хоорай-суурлар тут-тунуп, эмнелгелер, школалар, заводтар атып келген. Үжүк-бижикти шиңгээди, ордунуң ажилчын аңгызы хевирлетти-ип, конститушчу болгаш күрүне тургузуун дары уламчылаан.

Совет Эвилели аныак күрүнени дет-ип, хоргаадалга алган. Үр хуусаалыг чээ-илерни чигелде-биле берип, респуб-ликага улуг дузаны көргүскен. Тываже ашиналар, станоктар, дериг-херексел-ер, чиг этти кири сөөрткен.

Совет удуртулганың Тыва Арат Рес-публикаже чоруткан бедик мергежил-иг специалистери тыва чонга чаа кыл-херектерни болгаш мергежил-ерни шиңгээди алырынга дузалаш-ын. Үлетпүр, транспорт, харылзааның үдүн-бүдүн адырлары тургустунуп элээн. Үндезин мал ажил-агыйы шап-чыны-биле хөгжээн. Ада-чурттуң Улуг айыны эгелеп турда, малдың баш саны 5 миллион четкен.

Кажан дайын эгелээнде, Совет Эвиле-лиге дуза кадар дээш, хөй эвес чуртта-кы чоннуг аныак күрүне бир дугаарында олун сунган. ССРЭ-же эжелекчи езу-ле халдап кирген гитлержи Германияга тур дайынны албан езузу-биле чарлаан. Тур дугаар даштыкы күрүне база каржы-ошкун болгаш күштүг дайынга удур ССРЭ-ниң бирги эвилелчизи Тыва Арат Республика болган.

Тыва бодунуң экономиказын фронтун хереглелинче кылдыр дыка дүрген де хевирлээн. Фронтуга оон дузазының ишти хемчээли ТАР-ның дайын мур-унда 11 чылдарның бюджетинге эң. Экономиказының кол үндезини мал ажил-агыйлыг республика дайын чылдарында бодунуң малының чартык ээин хайырлаан. Тиилелгелиг 1945 чылда малдың баш саны 750 муң кылдыр ээжээн. Чылгы мал чүгле 62 муң баш откан. Араттар уксаалыг, эң-не дайынчы

50 муң баш аъттарын армияже чоруткан. Фронтуга эң-не шылгараңгай оолдар, кыстар аъттанган.

1943 чылдың чазынында тыва эки турачы танкистер фронтуга аъттанган болза, ол-ла күзүн — эки турачы аъттыг эскадронну чон үдээн. Кызыл Армияның одуруунга тулчуп чораан кырган-ачала-рывыс мөңгө алдарга бүргеткен. Тыва эскадроннуң 67 дайынчыларына болгаш командирлеринге эрес-дидим маадырлыг чоруу дээш, Совет Эвилелиниң орден, медальдарын, а 135 тыва эки турачы-ларга — Тыва Арат Республиканың орден, медальдарын тывыскан. Оон аңгыда ТАР-ның дээди шаңналы — Республика ордени-биле эскадронну шаңнаан.

Бистиң чаңгыс чер-чурттуглары-выстың фронтучу маадырлыг чоруун мөңгөждери-биле, Улуг Тиилелгениң 70 чыл оюн демдеглээн чылда, Тыва эки ту-рачыларга сактыышкын хүнүн тургузуп, ону сентябрь 1-де бир дугаар демдеглеп эрттирген.

Тыва дайын чылдарында Совет Эвилели-биле чаңгыс чуртталга-биле чурттап турган. Угунда, ТАР-ның 1944 чылда Россияның составынче эки тура-

биле киргени бар байдалдың чүгле албан езузу-биле хевирлээшкени болган. Ада-чурттуң Улуг дайыныга тиилелге дээр-ге херек кырында бистиң НИИТИ ТИИ-ЛЕЛГЕВИС апарган! А республиканың оон соңгааргы хөгжүлдэи улуг чурттуң төөгүзүңүң болгаш сайзыралының ЧАРЫЛБАС КЕЗЭЭ болган.

Совет Эвилелиниң составынче киргениниң соонда, Тываны бурунгаар чүткүлдүг республика деп адай бер-ген. Эң-не кайгамчыктыг онза чүвези — оон тургузукчуларының хөй нацио-налдыг составы. Совет Эвилелиниң бүгү чоннарының интернационалчы-найыралы, акы-дуңмалышкы дузалам-чызы — бистиң республиканың шапкын чаартылгаларының кол чажыды. Чижээ, Ак-Довурактың тудуг шөлдеринге үжен ажыг дылдарга чугааларны дыңнап болур турган. Маңаа тывалар-биле эгин кожа орустар болгаш украиннер, чуваштар болгаш комилер, молдавар болгаш цы-ганнар, хакастар болгаш ингуштар, татар-лар болгаш казахтар, латыштар болгаш эстоннар, армяннар болгаш грузиннер ажылдап турганнар. Марийлер-даа, табасараннар-даа, ногайлар-даа, карачаев-

тер-даа... шуптузу адап санаттынмас.

Ол дээр-ге оларның күжү болгаш дери-биле эвилел чергелиг даг болбаа-зырадыр «Тыва даг-дүгү» болгаш «Тыва-кобальт» комбинаттары туттунган, 1964 чылда 87,8 катап үлетпүр бүдүрүлгезиниң кайгамчыктыг өзүлдэи хандыртыган! Оларның аразына национал тыва ин-женерлер, аныак удуртукчулар, Чимит-Доржу Баирович Ондар, Дадар-оол Сан-гыр-оолович Монгуш, Доржу Базырович Бузур-оол ышкаш, бүдүрүлгениң өске-даа талантылыг специалистери болгаш орга-низакчылары өзүп үнгени-дир.

Бөгүн республиканың үлетпүр сайзы-ралының бурунгаар перспективтиг бай-далын езугаар шак ыңдыг талантылыг инженер кадрларны өстүрер сорулгалыг бис. Ол сорулгага дүүштүр «Өг-бүлө бүрүзүңге — бирден эвээш эвес дээди эртемниг уруг» деп төлөвилелдин социал эртем-билиг угланышкынын ажыглаар уjurлуг бис. Куруг черден 90 чылдарга чедир 32 муң ажыг дээди болгаш орту-мак эртемниг специалистерни белеткеп шыдаан мурнундагы кижилерниң үлегер-чижээ бисти хөй-аът кирип турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Тудугжулар
хүнүндеШАЛЫПЧЫЛАРНЫ
ШАҢНАП МАКТААН

Август 10-да Тыва үндезин культура төвүгө тудугжуларның профессионал байырлалына тураскааткан хурал болуп эрткен.

Аңаа Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Органа Натсак, ТР-нің Культура сайыды Алдар Тамдын, ТР-нің Тудуг болгаш коммунал ажил-агый сайыды Евгений Овсянников, ТР-нің Хей-ниити палатазының даргазы Чимит-Доржу Ондар, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн, Тываның күрүне университетинин ректору Ольга Хо-мушкун болгаш тудуг адырында ажилдап чоруур специалистер, тудугжулар киришкен.

Хуралды ТР-нің Чазак Даргазының бирги оралакчызы Органа Натсак ажы-дып, Шолбан Валерьевич Кара-оолдун болгаш коллегаларының база ал-бодунун өмүнээзинден тудуг адырында ажилдап чоруур ажилдакчыларга болгаш хоочуннарга профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш: "Кайы-даа үеде амыдыралга бергелер, шаптараазыннар турган. Ынчалза-даа хоорайывыс чылдан чылче сайзырап, бурунгаар хөгжүп чоруп орат. Сөөлгү чылдарда "Чуртталга бажыңы" федералдыг программа боттаныш-кында деп шупту көрүп турар бис. Ол программаның боттанышкынынга силерниң үлүг-хууңар кол черни ээлеп турар. Бо федералдыг программа ажилдап эгелээден бээр бо хүнге чедир хей квартиралыг 10 бажың туттунган. Ам бо хүнде чүгле Кызыл хоорайда безин 11 бажың туттунуп турар. Оон аңгыда хоорайга дыка хей чылдарның иштинде чедир туттунмайн турган улуг-улуг тудуглар ажылгалче кирип эгелээн. Хоорай чергелиг суур ыраккы Каа-Хем-де спорт-комплексиз база удавас ажылгалче кирер. Чүгле Кызыл хоорайда чуртталга бажыңнары эвес, а Тываның ырак-чоок кожууннарында аңгы-аңгы федералдыг төлөвилелдериниң ачы-зында школалар, уруглар садтары, культура бажыңнары чылдан чылче немежип турар болгай. Бо бүгү ажил-агыйга силерниң, тудугжуларның, үлүг-хууңар кончук улуг рольду ойнап турар. Ынчангаш профессионал байырлалыңар-биле байыр чедирбишаан, чуртувустуң сайзыралы дээш күш-ажылыңар, бердинген чорууңар дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис" — деп чугаалаан.

ТР-нің Дээди Хуралының Даргазы Каа-оол Давааның болгаш депутаттарның өмүнээзинден Эрес Хуурак байыр чедиргеш, Дээди Хуралдың мурнундан шылгараан тудугжуларга хүндүлөл бижиктерни тывыскаан.

Культура, тудуг болгаш коммунал ажил-агый сайттары, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы дээш байырлыг хуралга келген даргалар шупту тудугжуларга профессионал байырлалын таварыштыр байыр чедиргеш, шылгарааннарга хүндүлөл бижиктерни сунган.

Тыва культура төвүнүн ажилдакчылары база куруг болбаан, ыр-шоору, танцы-самы-биле чылган чонга аян тудуп бараалгаан.

Айдың ОНДАР.

Тыва Республика хүнүнге байыр чедиришкени

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Тыва Арат Республиканың үндезилеттинген чылы ыраан тудум, боттарының салым-чолун Россияның салым-чолу-биле холбап алган бистиң өгбелеривистиң политиктиг мерген угаанын болгаш өттүр көрүүшкүнүн тодазы-биле медресеп көөр-дүр бис.

Бөгүн Тыва Республика — чурттуң чаңгыс экономиктиг, политиктиг, эрге-хоойлу делгеминде чурттап турар Россия Федерациязының дең эргелиг субъектизи. Ол биске бар бергелерни алып эртеринге болгаш төрөөн Тывавыстың сайзыралче чаа тевишкенин тургузар улуг аргаларны ажыдып берип турар.

Бис чедишкениге бүзүрээр бис, чүге дизе бисте эң кол байдал — нитилелдин каттыжылгазы болгаш тургузукчу күш-ажылче сагыш-хөөнүс бар. Каттыжып алырывыска, кандыг-даа улуг сорулгалар чайлыг шийтпирлеттине бээр!

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым! Бо байырланчыг хүнде кижилерүзү Улуг Россияның чаңгыс өг-бүлезинде хей националдыг Тываның онза чоргаар болгаш хамааты харысалгалыг кезээ мен дээрзин медресеп көрзүң! Сеткилим ханызындан силер бүгүдеге чаагай кадыкшылды, эртенги хүнге бүзүрелди, буянның ажил-херектерге болгаш эгелээшкенинге чедишкенин, буян-чолду, тайбыңны болгаш аас-кежикти күзедим! Байырлал-биле, эргим өңүктөр! Республика Хүнү-биле! Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан КАРА-ООЛ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) өмүнээзинден Силерге республиканың эң кол байырлалы — Тыва Республика хүнү-биле байыр чедирип ор мен!

1921 чылда бодунуң бот-догуннаан тускай Тыва күрүнезин тургузуп, ону чер-делегейге тарадып чарлаан арат чонувуска, ынчангы мерген угаанын, ырак көрүштүг удуртукчуларывыска мөгейбишаан, оларга хүндүткеливисти көргүзүп, Республика хүнүн чыл санында демдегеп турар бис. Ынчангы төөгүлүг шийтпир амгы Тываның хөгжүлдизиниң таваан салып үндезилээн. Республиканың чурттакчы чону, ылаңгыя аныяк-

тары, төрөөн чериниң сайзыралыңа сонуггалы улгат өөрүнчүг.

Байырлал таварыштыр Силерге аяс дээрни, быжыг ка-шылды күзедим. Төрөөн Тывавыстың бүгү талалыг хөгжүп дээш салып алган чаагай сорулгаларыңар, кандыг-даа берге торулбайн бүдөр болзун!

Хүндүткел-биле, ТР-нің Дээди Хуралы (парламентизиниң) Даргазы К. ДАВЫДОВ

Эргим өңүктөр!

Сагыш-сеткилимниң ханызындан Тываның чурттакчы-рынга Республика хүнү-биле байыр чедирип тур мен!

Азияның эң-не төвүнде, Россияны Моол болгаш Кы-биле холбаштырган регионнуң девискээринде кайгамчы аян-хевир-биле янзы-бүрү культуралар база цивилизация каттыжып турар.

Чамдык бергедээшкенин, нарын чүүлдер турбуже, Т-бурунгаар шимчеп, хөгжүп турар. Республика минерал эт курлавырлар-биле байлак, ол ооң шапкын экономика өзүлдизиниң үндезини болур ужурлуг. Оон аңгыда Тыва бойдузунуң хей янзылыын болгаш чаражын, онзагай аг бойдузун регионнуң турисчи арга-шинээн сайзырадыр ажилгаары чөптүг болур.

Бөгүн республика мурнунда элээн көвей улуг сорулга туруп турар, ооң санында социал болгаш инвестиция ирилделерин хаара тудары, ажыктыг казымалдарның чыд нарын шигээдири, транспорт-биле аргыжылганың беле чедип алыры. Ынчангаш республиканың чурттакчылары мөөңнеттинген күженишкенин-биле, оларның төр чериниң салым-чолунга тоомча чок эвези-биле салдын сорулгалар чедип алдынар, Тыва Республика күштүг бол сайзырагай болурунга бүзүрелдиг мен.

Силер бүгүдеге быжыг кадыкшылды, чаагай чоруу төттүнмес энергияны база омак-сергек болуруңарны күзед байырлалыңар-биле!

Хүндүткел-биле, Россия Федерациязын Президентизиниң Сибирь федералдыг округта төлээ С. МЕНЯЙ

Тываның Чазаанда

НАЦИОНАЛ АТТЫ ТЫПСЫРЫН
ЧУРУМЧУТКАН

Музейлер, библиотекалар база архивтер 25 чылдан эвээш эвес үеде турум болгаш шынарлыг ажилдап чоруур, профессионал ажил-чорудулгазын, ажилдың шынарын бедидер дээш, бодунуң ажилыңа инновацияларны ажылгаар.

Музейлерниң фондузунда национал культура өңчүзү болур культураның үнелиг чүүлдери 10 хуудан эвээш эвес, библиотекаларда — библиотека фондузунуң составында национал культура өңчүзү болур ховар бижимел чүүлдер, эрги шагның номнары, докумен-тилер база үндүрүлгелер 10 хуудан эвээш эвес, архивтерде — архив фондузунуң составында докумен-тилерниң 10-дан эвээш эвес хуузу культура-төөгүге база эртемге үнелиг чүүлдер болур ужурлуг.

Оон аңгыда организациялар болгаш коллективтер бүгү-делегей програм-маларыңа болгаш төлөвилелдеринге киржи албан деп доктаалда айткан. Республиканың күрүнениң культу-ра организацияларының удуртукчула-ры «Национал» эрге-байдалды тып-сыр дугайында дилег бижикти Тыва Республиканың Культура яамызынче кириер. Дилег бижикке дараазында чүүлдерни кожар: организация азы кол-лектив ажилдакчыларының ниити хурал протоколундан ушта бижилге; Тываның культура азы уран чүүлүнүн хөгжүлдө-

сайзыралыңа үлүг-хуузу кирип организация азы коллективтиң ажы чорудулгазының дугайында шынзыл регион болгаш федералдыг күрү шаңналдарлыг ажилдакчыларның дугайында дыңнады; ажил-чорудулгазын (ачы-хавыязының) дугайында регион чуртта база даштыкыда МИЧ-терде па-лаан 10-дан эвээш эвес материалдарны хоолгазы; республика база делеге чергелиг культурлуг хемчеглерге ки-ришкен болгаш (азы) шаңналдыг черле алганын бадыткаан докумен-тилерни хоолгалары.

Эртип турар чылдың сентябрь 1-чедир төлээлеттинген органның адресин че дилег билдиришкенин кириер. Төлээлеттирген орган сентябрь 15-чедир Тыва Республиканың Чазаан-санаалдаар.

Дараазында Тыва Республиканың Чазаа хоойлужудулгада көрдүнгө чурум-биле алырга, «Национал» атты тыпсыр дугайында Тыва Республиканың Баштыңының Чарлыының төлөвилели Тыва Республиканың Баштыңының Администрациясына сайгарып көөрү-биле кириер.

Тыва Республиканың Чазааны кириген дилээнге даянган, Тыва Республиканың Баштыңы «Национал» эрге-байдалды тыпсыр.

ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУН КАЛБАРТЫР

Тываның чурттакчыларының садыг четкилеринде барааннар-биле деңнээрге, хереглекчилерге элээн чиик (15-20 хуу) өртектиг, тус черниң чаа продукциязын ярмаркаларга сонуггалы улгаткан.

Ярмарка садыглаашкын шөлдери элээн көвүдээнин шин-чилеп бадыткаан. Республикада доктаамал ажилдап турар 6 ярмарка төптери бар: үжү Тываның найысылалы Кызылда — «Азия» КХН, «Сайзырал» КБК, Иркутская кудумчуда көдээ ажил-агый рыногу, артканнары — Танды кожуун төвүнде («Арат» КХН), Чөөн-Хемчик база Өвүр кожууннарда Э.Т. Ондарның тараачын (фермер) ажил-агыйы.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ярмарка ажылын бир дески идепкейжиде чугула деп демдеглээн.

«Бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыс соңгаардан эккелген эвес, а Тывага бүдүрген аш-чем аймаан садып алырынга хе-реглели улгаткан. Экологтуг арыг, холуксаа чок, чаа бүдүрген чөмнерни. Боттуң көдээ ажил-агый продукциязын бүдүрүп

эгелээн соовуста, көдээ ажил-агый рыноктарын болгаш яр-маркаларын эрттирери көвүдээн. Бо чылын эрттирген 27-четкен.

Ажыл чүгле хоорайга эвес, а ыраккы кожууннарга база чоруттунуп турзун дээш, ярмарка ажил-чорудулгазын географиязын делгемчидер дээн мээң кыйгырымын чамдык өөрүп тур мен» — деп, ол чугаалаан.

Тус чер бараан бүдүрүкчүлеринге ажилдап алырынга база садыглаашкынны көвүдөдиринге шупту байдалдарны тургузар херек. Кызыл, Би-Хем, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Барыын-Хемчик, Танды кожууннар база Ак-Довурак хоорай ярмаркаларны хейи эрттирген. А Мөңгүн-Тайга, Тес-Хем, Тожу, Чеди-Хөл, Өвүр база Бай-Тайга кожууннар хожудуп туралар.

«Оралакчы Б.Н. Монгушка база экономика яамызынга ярмаркаларның ажылын чер-черлерге идепкейжидерин даан-дырдым» — деп, регионнуң удуртукчузу дыңнаткан.

ТР-нің Чазааның дараазында...

Таныжыңар: СОЦИАЛИСТИК КҮШ-АЖЫЛДЫҢ МААДЫРЛАРЫ

Сарыглар Саятыевна
ТАМДЫН-ООЛ

Ак-Довурактың 1 дугаар ортумаак школының башкызы С.С. Тамдын-оолга Социалистик Күш-ажылдың Маадыры атты тывыскаан соонда, башкылар оон хей чүүлү билип алыксаан: уругларны өөрөдирде, кижизидерде кандыг аргаларны ажыглап турарыл, өөреникчилериниң били чүге ындыг бедигил, дээди өөрөдирде черлеринче чүге өскелерден хей кирип турарыл?

Бир очеркте мынчаар жээн: "Шынап-ла, мен эзинде элдепсинип тур-м. Чүге дээрме Сарыг-р Саятыевна районнуң тодкатыжышкынының ыргазы, Барыын-Хемчик-и, партия райкомунуң кигүүнү, район совединиң путады база болду. ычп-ла четтигип турар-и? Ынчалза-даа баш-биле ужурашканым онда, чигзиним чидип, класска дыка таарзын-м: чылыг, хамык чүве эки кында ышкаш, класс ишти ектер, өңгүр көжегелер, ыныг стол-сандай, стен-терлиг. Аквариум, теле-ор, пианино... Баштайгы ээл зарядкадан эгелээн, глар аңаа ынак деп чүве динип турду. Ооң соонда ээл, ажил. Фонетик-сайгарылга. Улаштыр ылбырлыг номчулга. ыгларны шупту эдип, пту сөстөр-биле "ой-и" турдулар. Материал-өөреникчилер чайлыг гарып, айтырылгарга үрелдиг болгаш дорт ыылап турдулар. Кичээл үп турда журналга он эки болгаш кончук эки-дектер салдыгын". Башкы ылаңгыя чугаа зырадыр ажилды эки-ир: уруглар чогаадыг-ны чечен, чараш дыл-е бижип, сагыш-сет-ин, бодалын илередип-ир. Сарыглар Саятыевнаның тирген кичээлдерин-ныг сеткилдиг кичээл-

дери деп болур. Чүге дээрме ол өөреникчилерге бодунуң ажи-төлүнгө дег ынак. Ол ынакшылдан ажилына бүрүнү-биле бердингени-даа, бичи төлдерни хандыр билип алыксаар чүткүлү-даа ужукталып үнген. Ын-чалза-даа ооң бүгү-ниити хүлээп көрүүшкүнче оруу каалама эвес болган.

Башкыны бодунуң намдары нарын. Ону кады ажилдап турган эштери безин эки билбес турган боор. Арат Саяты Там-дын-оол сес оол, кыстыг турган, оларның бежи аарыгдан бүрлүп калган. Арканнарының улуу болгаш келир үениң башкызы өгнүч чымыштыг ажилдарын кы-лып өскен. Школага бе-зин озалдап кирген. Берге-дээшкинер эвээш эвестур-ган. Ынчалза-даа Сарыглар Саятыевна школаны-даа, ооң соонда башкы учили-щезин-даа чедишкенин доозуп алгаш, төрзэн че-ринге чедип келген. Келген дораан ол бодунуң өөренип чораан школазынга башкы-лап, ажи-төлдү эртем-билиг оранынче чедип кирир бу-янныг ажил-ижин эгелээн.

Оон бээр хей-ле үе эрт-кен. Салгалдар солчуп, ам ооң өөреникчилериниң уруг-дары класстарда олур-упкан. Бодунуң уруу Римма база башкы ажилын шилип алган, ам авазының шко-лазында ажилдап турар. Амыдырал уламчылап тур-рар дээрзин уруу база катап бадыткаан.

Августуң кончук изиг хүн-неринде ажык дээр адаанда хову шуут чалынныг-биле дөмей апаар. Ол кончук изиг ховуда чүгле тараа ажааган комбайннар далаш чок, дең-дески, чоргаары аажок шим-чеп чоруп турганнар.

Чаагай дүжүттүң тараазы-биле комбайнның бункери дола бээр-ге-ле, медээни бере кааптарга, манап турган машиналар комбайннарның чанынче чеде халды бээр-ге-ле, ооң кузовунче алдын-сарыг тараа саар-лы бээр. Комбайннарлар ынчалдыр шак-үе-даа чидирбейн, улаштыр тараазын кезип чоруптарлар.

Тараа ажаалдазының шак, минутазынга чедир санап ап болур-дур дээрзин Дойбан Даваа кожасы «Тиелелге» совхозтуң тараажыларының арга-дуржулга-зы-биле таныжып чорааш, билип ап, ажилына ажыглап эгелээн. Ынчалдыр Д.Д. Давааның звенозу

Дойбан Дапьянович ДАВАА

«Колос» деп адаар 4 комбайны-би-ле чай-хос чок ажилдааш, ол күзүн 60 муң центнер тарааны чидириг

чок ажаап алган.

Дойбан Дапьяновичиниң зве-нозу дүжүт ажаалдазы дээш бедик харысалгазын ажил-херээ-би-ле бадыткап, шалыпчы коллек-тив деп адын чыл санында шын-зыдып келген. СЭКП-ниң XXV чылы аттыг совхозка чээрби ажыг чылдарның дургузунда ажилдап келген үезинде Дойбан Дапьян-ович бодунга алган хүлээлгезин күүсетпейн барган деп таварылга черле турбаан.

Төрзэн чурт ооң кызымак күш-ажылын бедии-биле үнелээн. Республикада ат-сурагыг меха-низатор үш Ленин орденнериниң эдилекчизи. А 1976 чылда Соци-алистик Күш-ажылдың Маадырының Алдын Сылдызынга төлөттиг бол-ган.

Калдар-оол Хертекович
ДАНЗЫРЫК

тудуг» эргелелиниң саналдап кири-гени-биле, Улус депутаттарының Ак-Довурак хоорайның күүсекчи комитетиниң шийтпирин өзугаар кудумчуга Социалистик Күш-ажылдың Маадыры Калдар-оол Данзырыктың адын тывыскаан.

Бо кудумчуга Чылыг энергия төвү (ТЭЦ), Ак-Довурак хоорайның полиция эргелели, «Тыва даг-дүг тудуг» эргелелиниң баазы, харылзаа белдири, Орук-септелге тудуг эргелели, хаагыг рынок, стадионнуг спорт комплекс, «Ал-дын дүлгүржүгеш» уруглар сады, хоорай мэриязы болгаш хей санныг чуртталга бажыңнары бар. Ак-Довурак биле Тудугжулар суурун каттыштырган эң узун хемчээлдиг

кудумчу болур.

Калдар-оол Хертекович-биле тудугга ооң өөнүң ишти Чемзен-маа Дембейовна, кады төрзэн думалары, оолдары ажилдап турган. Олар 4 оолдуг, ийи кыстыг. Өг-бүлөзи Ак-Довурактың Хову кудумчузунга чурттап турган.

К.Х. Данзырык Ак-Довурактың тудугларына улуг үлүг-хуузу ки-риштиреринден аңгыда, хоорайның политиктиг болгаш хей-ниити амы-дыралына идепкейлиг кирип келген. Тыва область совединиң депутатынга 3 катап соңгуткан. Кызылдың №7 школының, көдээ ажил-агыг техникумунуң, башкы институтунуң, паротур-биналыг электри станциязының бажыңнарын база кылышкан.

Тудугга үр чылдарда ак сет-килдиг күш-ажылы дээш Кал-дар-оол Данзырыкты 1964 чылда «Хүндүлелдиң демдээ» орден-биле, 1971 чылда «Ленин» орде-ни-биле база РСФСР-ниң Дээ-ди Совединиң Президиумунуң хүндүлел бижиктери-биле каш удаа шаңнаан. А 1968 чылда аңаа Тыва АССР-ниң алдарлыг тудугжузу хүндүлүг атты тывыскаан. Калдар-оол Хертекович Данзырыктың хөрээнге 1976 чылда Социалистик Күш-ажылдың Маадырының «Кадыр болгаш Маска» Алдын Сылдызы чайнай берген.

Юрий Николаевич ЗЮЗИН

Юрий 1945 чылда Тывага че-дип келгеш-ле, кызыгаар кеззэнге чолаачылап ажилдай берген. Ыштың дошкун соогунда, чайның салыын изиинде, туманныг караңгы үнелерде-даа ооң машиназы Саян-ыннарының кадыр-берт орукта-зынга торулбайн чоруп, Усински-ден Тываже ол үеде тудугжуларның сол хереглели — дилиг материал-дарын, тууйбуларны, цементини болгаш шывыг материалдарын, эске-даа тудуг ажилдарына херек үүлдери хейү-биле сөөртүп эккеп турган.

1947 чылдан эгелеп Юрий Николаевич ылдың бир дугаар автотранспорт онназынга чолаачылап ажилдай-ген. Ак сеткилдиг, дузааргак, кады-лдаарга, бүзүрелдиг болгаш бөдүүн-килдиг чээрби харлыг аныак оол-лаанда кады ажилдап турар эш-үнүң хүндүткелин, автоколонна-альнигиниң бүзүрелин чаалап апкан. барымдаазы бо — үш чыл болганда,

1950 чылда Юрий Зюзинге «Зис-50» маркалыг чаа автомашинаны хүлээткен. Чаа техниканы хүлээп ап тура, Юрий машиназы-биле капитал септелге чок-ка 100 муң километр орукту эртерин хүлээнген.

Ийи чыл дургузунда уйгу-дыш чок шудургу ажилдап келген түңнелинде, Юрий Николаевичиниң машиназы ка-питал септелге чокка 112 муң километр орукту эрткенин санап тодараткан. Бир чыл эрткенде аныак коммунист алган хүлээлгезин өстүрүп, машинага капи-тал септелге чокка 200 муң километри эртерин хүлээнгеш, ол аксынга база ээ болуп шыдаан.

Автоколоннаның удуртулгазы чолаа-чыларның мурнунга ам чаа сорулганы салган: Саян артындан чүк сөөртүп эк-кеп турар машиналарның бүдүрүкчүлүгүн бедидери-биле, оларга автоприцевтерни кожар дээн. Юрий Николаевичиниң чолаачылар бригадасы салдыгын сор-улганы кызымак күүседип, кадыр-берт оруктарга автомашинага прицев кожуп

Социалистик Күш-ажылдың Маадырлары У.А. Баевун-оол, Ю.Н. Зюзин, Х.Н. Чүргүй-оол.

алгаш, ажилдап шыдаарын бадыткаан. 1971 чылда үр чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы база улус ажил-агыынга чүгүл херек барааннар сөөртүр беш чыл

планын чедишкенин күүсеткени дээш, Юрий Николаевич Зюзинге Социалистик Күш-ажылдың Маадыры бедик атты тывыскаан.

Биче буурай чоннарның бүгү делегей хүнүн Тожуга байырлааны

АЗАСТЫҢ ХУУЛГААЗЫНЫ

Шыян ам, эртенгиниң эртезинде, бурунгунуң мурнунда Азас хөл, Тошу хөл деп адаттынып, Арбык деп даг тей турар шагда, калбак чүве хадып, борбак чүве чуглуп, тениң мыйызы дээрге деңнежип, ивиниң мыйызы хүнге чедип турар үеде, Тожу деп тоолчургу оранга, Тошу хөлдүң эрининге, чараш кыстарлыг хаан чурттап чораан чүвең иргин звесле.

Хаан-даа чүү боор, аалынга улуг байырлал эрттирер деп чарлык үндүрерге, хамык чалчалары ай-дедир маңажып, аал-оранын аштан-арыглап, мал-маганын четчелеп, ааш-чирим белеткеп, хайныгып-ла эгэлзэннер-дир оо!!!

Хаан олургаш, байырлагла аң эьдинден болгаш балыктан кылган чөмнөр арбын турзун дээш, хөлдүң өске талазында ортулуунда чурттап орав ядыы балыкчы кадайны келдирткен. Кадай-даа коргулгиртип кирген. Хаан-даа кадайга мынчаар чугаалап-тыр эвсеп:

— Чаа, ам удавас улуг байырлал болур, ачаа ырак-чооктан чон келир, ынчангаш аң эьдинден болгаш балыктан ченнер турзун дээш сени келдиртим — диген.

Балыкчы кадай дораан-на:

– Ындыг-дыр, Хааным, бо дораан оолдарымны аңадып чорудайн, а бодум балыктап эккэзэйн – дээш, үнө-лө халаан.

Шыяан ам... Балыкчы кадайың оолдары аңнаар дээш, чараш Тошу хөлдүк кыдыындан эртип чорда, ажык эрикте хаанның даңгына кыстары байырлалга белеткенип, самнап турганнар. Кадайың хеймер огу чараш кыстары көрүп кааш, акыларынын адырлып, хараганнар артынга оларның чаражын магадап, кеденип олупуру алган. Ол душта салгын ааы-биле даңгынаың чараш аржыылы оолдүк холунга хадып кээп-тир.

Даңгына кыс аржыылын алыр дээш,
хенертен оолду көрө каапкаш:

– Ойт, кым сен? Ол мээң аржылымыдыр – дээрге, оол тургаш: «Сен кым сен?» – деп удур айтырып-тыр. Оол биле уруг удуур-дедир көржүп алгаш турда, үе шактың эрткени-даа билдинмейн барган. Ол хүнден эгелээш, олар ийи хүннүң-не хөлдүң кыдыынага ужуражып, ойнап, самнап хүнээр апарганнар.

Байырлал хүнү чоокшулаан тудум,
ынак кызының хүннүң-не чидип тура-
рын хаан эскерип, даңгына биле яды

кадайның оглу ужуражып турар деп билип алгаш, хорадап, килеңнеп-ле эгелзэн. Ол үеде чүнүн-даа утказын билбээн хөөкүй балыккыс кадай туткан балыктарын хаанынга амырап көргүзсөргө, хаандаа ону балыктары-биле чашталдыр идипкеш, алгырып-ла үнгөн-дир:

– Ынак уруумну каян-даа яды-
түремик кижиге бербес мен, оор орнунга
чассыдып чорааш өстүрүп алган хүн де-
алдынналчак, чараш кызым бо чалгып
чыдар Тошу хөлдүн айыраң каас алаң тос
чечээ болуп хуула берзин. А сен, ядыы
мелегей оол, ас болуп хуула бер! Арткан
оолдарың мээң даңгына кыстарымга
чагдап шыдавас кылдыр көзөз мөңгөдө
бо хөлдүн 9 ортулуу болуп хуулзуннар! А
сен, моон соңгаар кара чааскаан чоруур
сен кадай – деп, хаан алгырган соон-
да, чырык чөр караңгылап, дээрни кара
булуттар бүргөп, хадып, шуурганнап,
диңмиреп, Тошу хөл коргунчуг кылдыр
чалгып-ла эгелзэн.

Хадып, диңгирзэн соонда, Тошу хөлдүн ортузунга 9 аңгы ортулук тып-тып келген иргин. Кээрзгенчи балыкчы ядыы кадай кезээ мөңгедэ оолдарындан чарылгаш, муңгараанындан хөлдүн кыдыынга хөлүгүр-ле хая-даш болуп арткан. А хөлдүн бодунга аажок чараш алаң-тос чечээ тывылган-дыр-оо!

Кадайың ас болуп хуулган оглу Тошу хөлдүн кыдыынга бо-ла көстүп кээп,

алаң-тосту долгандыр эштип-шым
эрткен-дүшкен ивижилерге тавар
чораан. Ону шала-соора көргөн ул

– Иий, дадайым, аза ас – деп чуга
лажып эгелээн соонда, Тошу хөл чоор
Азас деп атты алган.

Оон бээр хөй-лө үе эрткен, ынчал даа чайгы хүннүн кара ажар душта, Аз хөлдүн ортузунда алаң-тос чечектер долгандыр ак ас эштип, ойнап турар ам-даа эскерип болур-дур ийин...

А ынакшыл каян-даа өлбөс, ынакшыл чүрөктөр кезээ шагда дириг соп чору. Ынакшылдың тыныжы салгын хатты хөлдүң чалгыы-биле Азас хөлдүң дыынга дыштанып келген аалчыларын арыннарын ам-даа чассыдып кээп тур ышкаш сагындырар.

Мындыг онза тоолзуг оранга келген чонга чагыг-сүмезин тоолчу кад чугаалап-тыр.

Алдын хүнүм, ак-көк дээрим адаа
Азас хөлүм, арат чонум!
Хөлгө келген чонга

хөөннештир аялгалаа
Оран-таңдывысты каастаан
Хөлүвүстүң чечээ алаң-тосту
Кадагалап, өршээлиңер!

Дазыл-дамырын тура соп, амы-т
нындан үспейн, камгалап чоруулуңар
деп, мындыг тоолду ыдып олурган ири

Ханы уткалыг тоолчургу чугаан
Тоора-Хемницк культура ажилдакчылы
ры Азас хөлдүң эринге дендии он
кылдыр көргүзүп бердилер. Тоолча
чугааны уран чүүл удуртукчузу Ия Ба
чыр чогаадыптарга, уругларның ура
чүүл школазының директору Чойган
Шой-Сюрюн театржыткан көргүзүп кы
дыр тургусканы онза. Самнап, ойна
турарын культураның аныяк ажилдакчы
Айдысхерел Ооржак чогааткаш, бо
ядыы оолдуң оворун көргүскенин магада
көрдүм. Самнап, ойнаан Айдысхерел «То
жама» деп хореография коллективинин
удуртукчузу. А бо артистерниң идик-хем
уран шевер кыс Айыраана Кочага даар
берип турар.

Оон ыңай мындыг улуг хемчегин
кожууннуң болгаш Тоора-Хем суурну
культура ажилдакчылары база Рес
публиканың улусчу чогадылга төвүнде
уран талантыга арга-дуржулгазы байла
Урана Намгай-оолдун демнежиپ эртти
гени демдеглексенчиг.

Шынап-па, аалчыларга тоолчаан оңуу көргүзүгнү барып-барып Азас хөлдүн эриинге көргүзүптерге, тоол оранында келгени-биле дөмөй. Тожуларның бичи буурай чоннарының бүгү делегей хүнүнүн таварыштыр эрттирген байырлалы Азас хөлдүн эриинге солун кылдыр эрткен.

Ася ТЮЛЮШ
Авторнуң тырттырган
чуруктары

(Уланчызы дараазында солунга үнөр).

Эртем конгресси

ӨГБЕЛЕРНИНҢ ӨНЧҮ-БАЙЛААН
КАМНАП-ЛА КӨРЭЭЛИҢЕР

Өгбелерниң биске арттырып каан черин бөгүн бис канчаар эдилеп чоруур бис? Долгандыр турар оран хүрээлеливиске, төрзэн бойдузуска кандыг хамаарылгалыг бис? Бо айтырылгарга харыыны чаңгыс сөс-биле тывары берге. Ол дугайы оода чадаарда бистиң борбак баштарывыска каяа кирер ийик, хүннүн-даңнын үүрмек-саармак сагыш човаашкыннары-выска бүргеткеш, ону сактыр-даа харыывыс чок улус бис ыйнаан. Бойдустун кежиктерин чүгле хүнү-биле ажыглаарын бодаар аан.

Оран бойдус дугайында хандыр-йгарып, байдал бо үеде черле кан-г болуп турар чүвөл, өгбелерден чыгып келген өзү-чаңчылдарны кайы-ре сагып чоруур бис деп айтырыгны туст 7-ден 10-га чедир Дус-Хөлде илбир» пансионаттың баазазындагы бүгү-делегей конгрессинге чугаала-п көргөн. Ооң темазы: «Өгбелерниң ниитилелдин социал-культура-сайзыралында чаңчылдар болгаш чүүлдер». Мындыг бүгү делегей конгрессери Тывада «Силбир» бааза-гачыл санында болуп турар чүве-дир, он-биле ам мырыңай он бир дугаар хени ол. «Шын» солунну бо чылын бир аар чалаан боорга, албан-биле Дус-те баргаш, даштыкыдан, иштикиден ген эртемденнерни дыңнап, делегей ителиг шуулганның тыныжын, ниити-ыш-хөөнүн, күзел-чүткүлдериң меде-көөр аргалыг болдум.

Бүгү-делегей конгрессин чүге Дус-де «Силбир» баазазында эрттирип арыл? Ону тодарадыр таныштырарга ндыг. «Силбир» дээрге психология емнеринин доктору, педагогика емнеринин кандидаты, Тываның үне университетинин башкызы, Эттиг психологияның болгаш социал-тикаларның эртем төвүнүн даргазы алья Товуунун тудуп, ажыдып алган и-дир. Аңаа болганчок-ла янзы-бүрү ем чыыштары, конференциялар, поэтизмнар, семинарлар удаа-дараа ип турар. Кайгамчык онза эм хөл-ынга, бойдуска барып чыгып чугаа-ыр деп идеязы тулган тывынгар ганы чугаажок. Наталья Оюновна үеде эртем ажылын уламчылап, -ның Сибирь салбырының Тывада дус курлавырларының комплекстиг чилел институтунда кол специалист-уп ажылдап турар. Дус-Хөлде хамык-пансионаттарның үстүү талазында каат «Силбир» арыг-силини, чаагай-тынганы-биле өскелерден оранчок кылдыр ылгалып турар. Ында шупту-е кончук таарымчалыг тургустун-аянныг бодап кылдырган. Наталья Оюновна бүдүн комплекс организастан-ары ышкаш, ындыг улуг ажылды-дары-биле бодап, бүдүрүп, кылып-ин – өзүлүг-ла эр хей! Эртем болгаш-гүркү, чогаадыкчы ажылга-даа, хөй-и-херектерге-даа ол ышкаш четтигип-ур, энергиязы эриин ашпа херээжен-илер бисте ховар. Ол психология, иология, ниитилел эртемнеринге тургалдыг хамык улусту бодун дол-ыр бөле-хаара тудуп чоруур киж. Он бирги эртем конгрессинин ажы-не эглип кээлиңер. Ооң программасы чок делгем: экономика, культура, ажалы-агый, өг, психология, дылдар, чаашкын, уран чүүл дээш өске-даа-ла айтырылгарга хамаарыштыр-иялар, мастер-класстар, аңгы-а темаларга илеткелдер, «төгери-дар»... Чижээ, Наталья Товуу боду, ресстиң кол организакчызы, удур-узу «Унелелдерниң психологиязы: ларның амыдырал-чуртталгазының-у-указы болгаш аажы-чаңының он-илары» деп солун илеткелди кылган. Юмика эртемнеринин кандидаты, -ның Сибирь салбырының Тывада дус курлавырларының комплекстиг чилел институтундан Херел Бадар-Бүзүрелдин экономиказы: ажил-субъектилеринин аразында төрөл-актарның харылзаалары» деп база солун илеткелди конгрессиниң кир-илеринге таныштырган. Бо аныяк-мденниң илеткелинден чамдык бо-дарны маңаа кирип көрейн. Тыва чоннун чаңчылдарында төрзэн-и ыдыкшыдарынын оваа дагыры-

бар. Дагылгаларны эрттирип турар үеде шажынчы сагылгалардан аңгыда, төрөл аймактын улуг-биче кежигүннеринин аразында оюн-тоглаа, байыр-найыр база чергележип турар. Ол бүгү төрөлдерни улуг бүле кылдыр каттыштырып, найыралдаштырып, амыдырал-чуртталгазынга бот-боттарын деткижеринге улуг салдарлыг. Ынчангаш кижилерниң иштиги психологтук байдалы төрөлдер-биле быжыг харылзаалардан улуг ха-маарылгалыг. Төрзэн черин ыдыктаар-езулалдарга киришкеш, киж чүгле боду-уунда эвес, төрөл аймааның, ниитилел-мурнунга харысалгазын чидии-биле медевей бээр. Аймак төрөлдерниң чаңчылдары өгбелерин, ук-уксаазын биличинче өзүп оран салгалдарның со-нуургалын оттуруп, амыдыралга, ажил-агыйга төлөтүп киж болурун, төрөл аймааның адын бедик тударынын сагыш-човады бээр. Ынчангаш улуг ажил-хожул эгелээрде, өгбелерниң салгал дамчып-келген чаңчылдарын сагыры, ажил-агый чорудуп тургаш, акшаны ак сеткил-диг ажилдап алыры ук кижиниң төрөл аймак иштинге хүндүткелдин, мөзүлүүн-илеридип көргүзе бээр».

Херел Бадарчи бодунуң илеткелинге амгы үеде төрөл аймак харылзааларга хамаарыштыр күрүнениң улуг кичээнге-салыры чугула деп бодалды илерет-кен. Шынап-ла, эрги Россия үезинде чеже-чеже алдарлыг бүдүрүкчүлерниң, садыгжыларның, саарлыкчыларның ыт-кыр аттары төөгүде арткан ийик? Олар салгалдан салгалче шыырак дээр эконо-мистерни, сураглыг бүдүрүкчүлерни өстүрүп, кижизидип чорааннар. Амгы бо бистиң үевисте ажил-агый чорудулга-зында төрөл аймак харылзаалар база бир таптыг шинчилетинмээн, херекке алдынмай турар, ниитилел амыдыра-лынга онзагайлап, чугулап көрдүнмейн-турар айтырылгарның бирээзи дээрзи-илдең ийин.

Даштыкыдан келген эртемденнер конгрессиниң ажылынга идепкейлиг ки-ришкеннер. Чижээ, Италиядан Констанцо Алионе «Эзирлер ужул турар черде» деп кинофильми шагда-ла Тывага чо-руп тургаш, тырттырып алган. Ону бо конгресс үезинде бир дугаар көргүскен. База-ла Италиядан келген эртемден Анна Кодэн сураглыг тыва хам кыс Ай-Чүрек Оюн дугайында чижеглеп очул-дурарга, «Ай ышкаш Ай-Чүректин допчу-намдары» деп эртем-шинчилелдиг номну бижиң үндүргөн. База-ла Ай-Чүректин төөгүзүңге үндөзилээн «Сибирский шаманизм» деп эртем ажылын кылып алган. Тываның материалдарына эртем-ажылы кылып, бисти даштыкылар хөлчок

Тывавысты сонугуруп, эки билип алы-рынче чүткүп чоруур ийик бис бе?

Москва хоорайдан философия эртемнеринин доктору, Россияның социологтар ниитилелиниң президентизи Валерий Мансуров кезек идепкейлиг кижилерни ук ниитилелдин алдын медалы-биле шаңнаан, оларның аразында жур-налист Надежда Антупьева, социолог Майя Оюн дээрш өске-даа аас-кежиктиг кижилер бар.

Валерий Мансуров боду «Масса-лыг информация чепсектери болгаш чаңчылдар» деп «төгери-к столду» башка-рып эрттирген. Чугаа-домак аңаа кезек-кезекте изиг-изиг-даа болуп турган. Че-же-даа канчаарга, журналистерде хостуг-чүве чок, кым-даа тургузукчуларының политиказын чорудар апаар деп бодал-колдай үнген. Чамдык массалыг ин-формация чепсектери кымга тодаргай бижиң, көргүзүп турарын, берип турар информациязының сорулгазын, аудито-риязын безин билбес болгулаар. Вале-рий Андреевич: «Амгы үеде эң-не, эң-не эки солун, телеканал, журналист бар деп, кымның-даа адын адап шыдаас мен. Улуг назылыг киж болгаш, совет үениң парлалгазы кижизидикчи ролю-биле шыырак турган дээрзин чугаалаксаар-дыр мен» — деп демдегледі.

«Сибирь чоннарының, оон санын-да тываларның уругларының социа-лизациязы» деп «төгери-к столду» социология эртемнеринин доктору, Москваның күрүне университетинин профессору Марина Рыбакова башка-рып эрттирген. Кызылдың тос дугаар национал школазының сургуулдарын тыва чаңчылдарга өөредип турарының дугайында психолог башкы Екатерина Монгуш чугаалап берген. «Төп Азияның чоннарының дылдары болгаш диалек-тилери» деп секцияның ажылын дыл эр-темдени, ТКУ-нун башкызы Мира Бавуу-Сюрюн удуртуп чоруткан. «Хүндүлээчел Тыва» деп мастер-класстың башка-рыкчызы Борис Балчий-оол болган. Россияның болгаш Тываның Улуг хамы-Кара-оол Допчун-оол «Хамнаашкын — тываларның сагыш-сеткилиниң болгаш мөзү-шынарының үндезини», ол ыш-каш уран чүүлдүн доктору Зоя Кыргыс «Хөөмей» мастер-казын эрттиргеннер. Мындыг хевирлиг солун ажылдарны адап санаар болза, эңмежок. Он бир дугаар Бүгү-делегей конгрессиниң материалда-рын Наталья Товуунун удуртуп турары Этниктиг психологияның болгаш социал практикаларның эртем төвү ном кылдыр парлап үндүрер планныг.

Илеткелдер, мастер-класстар, «төгери-к столдардан» аңгыда оюн-концерт болган, хамнарның «Адыг-Эзрен»

ниитилелиниң кежигүннери «Өгбелерниң Черинге мөгейи» деп өзүлалды кежээ одаг чырынга дүңгүрлеп тургаш, кончук солун кылдыр эрттирип чорутканнар. Солун чүвөлөр-даа, солун кижилер-даа ында көвей-ле чорду. Бир кончук идепкей-лиг киж Борис Балчий-оол, ол концертке шериг хептиг ырлап-даа турду, сайгарыл-га чугааларга-даа бодунуң бодалдарын ыткыр илеридип турду. Хөөмей тала-зы-биле эртемден Зоя Кыргыстың уруу Кира Кыргыс япон дылга очулдурукчу болурга дыка магададым, эр хей деп мактап кагдым. Кираның оглу Семен база келген, бир көөрүмге, теннис ойнаар-черде хөлчок хөөмейлеп олурду. Чап-тааш, «Ылап-ла сээң хөөмейиң бе, Сёма, азы үн бижидилгези бе?» деп кулаамга бүзүревейн айтырарымга, «Мен-дир мен» — деп харыылады. Бичиизинде бистиң кожавыс киж болгай, 5-6 класс тургаш, Москваже өөренип чоруй барган.

Кызыл хоорайның 16 дугаар лицейи-ниң педагог-психолог Маргарита Ондар: «Мен психологтарның бүгү делегей конгрессеринге эгезинден тура киржиң

келген мен. Чыл санында дыка онзагай, солун, ажыктыг кылдыр эртип турар. Бо улуг ажылды организастан чорудуп турар башкым Наталья Оюновна Товуу-га мөгөөр мен. Маңаа таныжып алган эртемденнер-биле Москва, каяа-даа семинарларга ужуражы бээр бис, харыл-зайып чоруурувус хөлчок өөрүнчүг. Киж мындыг чыыштардан дыка хөй эки чаа чүүлдерни билип алыр, олар бистерниң, психолог башкыларның чаа күш-биле ажилдаарыңа чаагай сагыш-хөөнүн, эки идигни берип, улуг ужуру-дузалыг, ажыктыг болуп турар...» Маргарита Эрес-ооловнаның мынчалдыр үнелээни дег, 11-ги конгрессиниң киржикчилери бот-боттары аразында ажит-чажыт чок ара-лажып чугаалашкан, арга-дуржулгазын солушкан, ажыктыг чүүлдерни шингээдиң алганнар.

Надежда ЭРГЕП.
Арслан АРАКЧААНЫҢ тырттыр-ган чуруктары.

Үежилеривис омур-хевир

ЭНЕРГЕТИКТИҢ ЭРТКЕН ОРУУ

(Очерк)

1975 чылдың август айның төнчүзү. Томск хоорайның дээди өөредилге черлеринче кирип алган бөлүк тыва оолдар-кыстарны бир башкы эдиртип алгаш, өөренир черлеринче чедирип чорупкан. Оларның аразында Томскиниң политехниктиг институтунга барып өөренир тос кижилер бар. Элдеп чүве, үжүнүң аттары — Коля. Фамилиялары харын аңгы-аңгы: Данзы, Куулар, Балчиймаа.

Аныяк улустун амыдырал тудуп, эртем-мергежил чедип алыры база аңгы-аңгы, чамдыкта дорт, чамдыкта ээр-дагыр оруктар-биле чоруур. Ол чаңгыс чылын кирген тос кижиден чүгле ийи оол ук институтту доозуп үнө бээрин, а Колялардан чүгле Данзы өзүлүг инженер апарын ынчан кым билген деп. Николай Балчиймаа көдээ ажил-агыйның ветеринария талазы-биле Барнаулга дээди эртем чедип ап, өске угланышкын-биле чорупкан. А Николай Куулар Томскиниң политехниктиг институтун доозуп-даа алза, ол эртемниң аайы-биле ажилдаваан, амгы үеде ном үндүрүлгезинде ажилдап чоруур, чогаалчы. Ынчаарга Николай Данзы 1982 чылда өөренип кирген институтунун чылыг-энергетика факультетин дооскаш, үлетпүр-чылыг энергетиги деп мергежилди чедип алган. Кызыл хоорайга дипломун холга туткаш, чедип кээрге, Тываның электри четкилериниң Кызылда Чылыг-энергия төвүнүн (ЧЭТ) ээлчег начальниги кылдыр хүлээп алган. Ооң ажил-иши, энергетик-инженер оруу ынчалдыр эгелзэн, бо хүнде-даа чедиишкынниг уламчылап чоруур.

Төрүмелинден энергетик деп чугаалап болур кижилер амыдырал, ажил-иш бадыйкаан. Алды чыл эрткенде Николай Данзы, улустун чугаалажыры-биле, ЧЭТ-тин хөдөлдирикчи чүрээ болур котел цегиниң начальниги апарган. Кончуг-даа харысалгалыг, нарын-берге, чамдыкта удуур уйгу безин чок ажилга ол беш чыл карак кызыл ажилдап, коллективте эш-өөрүнүн, удуртулганың хүндүткелин, бүзүрелин чаалап алган турда, Тыва Республиканың Чазаандан ажилдаар чалалга келген. 1990 чылдарның эгезинде чамдык тускай эртемниглер республиканы каггаш, көжүп чоруп турда, оларны солуп ажилдап шыдаарын көргүскөн үндөзүн тыва кадрларның бирээзи ылап-ла Данзы болган. Ынчангаш ону депшидер деп бодал тывылганы ол. Энергетика, транспорт болгаш харыл-заа яамызының сайыдының оралакчы деп албан-дужаалды хүлээп алгаш, ам бүгү республиканың энергетикасы дээш ажилдап кирипкен. Ол үе саң-хөө талазы-биле берге, сорулгалар шиитпирлээри нарын үе-ле болгай. 1994 чылда Ак-Довурак хоорайның Чылыг-энергетика төвүнө авария болуп, хоорай доңуп турганы уттундурбаан. Дүшкүрүлүг байдал дараазында чылдарда база уламчылап, хоорайны доңурап айыыл черле читпестээш туруп берген. Ынчан бүзүрелдиг инженер Данзыны ынаар үр хуусаалыг ажилчын сургакчылаашкынче чорудуп, ЧЭТ-тин директорунга томуйлаан. Бир чыл чартык хире үеде төрзөн кожунунга ажилдап, янзы-бүрү бергедээшкыннерни шыдажып эрткеш, Ак-Довуракта ЧЭТ-тин байдалын экижиткеш, ам-на дедир Кызылче аъттаныпкан.

Ооң соонда катап-ла Кызылдың ЧЭТ-ке котел цегиниң начальниги болуп ажилдай бергенде, Тыва Республиканың

Энергетика болгаш транспорт яамызын удуртуп, сайыттаар албан-хүлээлге саналдаарга, аңаа элзэн ажилдаан. Үр болбаанда катап база төрзөн бүдүрүлгезинге келгеш, «Тываэнерго» ААН-ниң чингине директорунун бирги оралакчызынга, оон чингине директорунга ажилдаан. Бо бедик харысалгалыг албан-дужаалга ажилдаан баштайгы тыва энергетик кижилер ол болганын онза-лап айтып каалыңар.

Ажилдап келген чылдарында инженер Николай Данзы чүнү көрүп келбээн дээр. Чамдыкта мырыңай онза айыыл-

дыг деп болур байдалдар-даа турар, бүгү Кызыл хоорайның чылыг хандырылгасы, кожуннарда чылыг-одалга төптеринде нарын байдалдар база кышкы одалга сезонунун үезинде бергедээшкыннер бо-ла турар. Оларны ажил эртеринге үлүг-хуузуун кирип келген болгаш, ол ону кончуг эки билер. Чүгле эртем-билигилг боору эвес, а спортчу дадыгышкын безин херек апар. Николай боду школачы чылдарында хол бөмбүү, баскетболга шыырак ойнакчы диртип, хостуг хүреш секциязынче барып турган. Томскиге политехниктиг институтта классиктиг хүреш секциязынче элзэн үр барып, күш-дамыр белеткелин эрткен. Спортка хандыкшыл аныяк кижиге күш-шыдал талазы-биле дадыгышкынны, быжыг кадыкшылды хайырлаан.

Николай Ооржакович Данзының ажил-иши болгаш кижизиг шынарлары катчып турарын эскербес аргажок. Ол аныяандан-на кончуг туруштуг, турум аажы-чаңныг, бир-ле кылыр дээн чүвезин кончуг быжырымчалыг кылыр, бүгү талааларындан таптыг өөренип көөр, харысалганы эки медресе билер кижилер. Боду Барыын-Хемчик кожунунун Ак сумуунга Данзы Хүрөң-оолович биле Мамбуу Топтуг-ооловна Ооржакович сес ажи-төлдүг өг-бүлөзунге беш дугаар төлү болуп төрүттүнгөн. 1973 чылда Дөң-Терезинге сески классты дооскаш, улаштыр Кызылдың № 2 школазынга өөренип киргеш, ону 1975 чылда дооскан соонда, Томскиниң политехниктиг институтунче кирип алганы ол. Томск аңаа чүгле бүгү назынында ажилдаар мергежилди, эртем-билигн эвес, а өг-бүлелиг ада болур аас-кежикти база шаңнаан. Коля бир чыл өөренип каапкаш, күзүн Томскиге катап кээрге, медицина институтунда танывазы шилгедек чараш кыс чаа өөренип кирип алган чоруп турган. Келир үениң эмчизи Надяны көрүп кааш, аныяк эр аңаа шын сеткилинден ынак-

шып, адырылбайн чоруп тургаш, олчаан кады чурттап берген. Улуг уруу Урана ада-иези иелзэн студентилер турда төрүттүнгөн. Аныяк ада бичежек бажың хөлөзилеп алгаш, аңаа чаа тургустунган өг-бүлөзи-биле чурттап, өөренимшаан ажилдап, черле амыдырал дээш шудургу, эрестин ынчан база көргүскөн. Надежда Биче-ооловна боду-даа кончуг мөзүлүг, амыдыралга туруштуг херээжен ээ, эки уруглар эмчизи бооп, ашаа-биле кады төлөптүг амыдыралды тудуп, ооң күш-ажылчы чедиишкыннеринге улуг үлүүн кирип, өг-бүлениң быжыг тылын хандырып чоруур.

Амгы үеде Данзыларның өг-бүлөзи немежи өскөн. Ураназы ам Тыва Республиканың Дээди Судунда ажилдап турар. Улуг огул Владимир — полицейжи, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызының оралакчы сайыды. Ол база, ачазы дег, студент тургаш-ла,

бодунуң кады чурттаар эжин өөренип турган черинден тып ап, Рязань чурттуг орус кысты Тывазынга келин кылдыр экелген. Хеймер огул Евгений база-ла сеткилинге кирер орус кысты кадаланып алган, амгы үеде ол ЧЭТ-тин турбина цегинде улуг машинистеп ажилдап, ол бүдүрүлгедө ачазын солуп турар. Данзыларның ажи-төлүндөн уйнуктары ам алды кижилер четкен: өзүлүг интернационалчы өг-бүлө бүрүнү-биле чыгып кээрге, шимзэн-дааштыг, хөлзээзинниг, ынчалза-даа улуг ээлрге дыка өөрүнчү! Улуг уйнуу Севил ам Сибирьниң федералдыг университетиниң ийиги курсчузу, эң бичии уйнуу чаа-ла ийи харлыг. Өзүп олурар салгалдан алызы барып кырган-ачазын дээзэн инженерлер база көстүп кээр чадава!

Амгы үеде Тывага бедик мергежилдиг инженерлер, ылаңгыя энергетика, харыл-заа, транспорт дээн ышкыш адырларга дыка херектиг, ооң мурнунда-даа ындыг турган. Ону республикавыстың удур-тулгазы-даа эки билер турар.

Хоочун инженер Ч.-Д.Б. Ондарның эгелзешкын-биле ТР-ниң инженерлер ассоциациязын тургускан ужуру-даа ол: техниктиг мергежилдиң кижилерин чыып, эвилелдээри, аныяк-өскенге дуржулганы дамчыдары болгаш суртаал ажилын чорудары. Николай Ооржакович «Тываэнерго»-нун чингине директору албан-дужаалдан халашкаш, адыр аайы-биле яамыга сайыттын оралакчызы, кил-дис эргелекчизи бооп кезек ажилдаан. Ооң соонда Тес-Хем кожунга, Тожуда кыдат «Лунсин» компанияга, Тере-Хөл кожунга мергежилниң аайы-биле ажилдап каапкан. Амгы үеде Чеди-Хөл кожунунун чагырга даргазының амыдырал-хандырылга талазы-биле оралакчызы болуп ажилдап, аныяктарга байлак арга-дуржулганын дамчыдып, бүгү назынында кылып келген ажилын уламчылап чоруур. Ооң арга-мергежили, эртем-билиги төрзөн чер-чуртунга херек болбайн канчаар.

Мынча чылдар иштинде төрзөн Тывазынга бараан болуп, ак сеткилдиг ажилдааш, Николай Данзы эвээш эвес шаңнал-макталды эдилекчизи болган. 1994 чылда аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскан. 2004 чылда «Россия Федерациязының хүндүлүг энергетиги» атка төлөптүг болган. Хөй сан-ныг шаңналдарының аразында кожа Моолдун шаңналдары база бар: Успа аймактын хүндүлүг хамаатызы, Моолдун шалыпчы энергетиги херек демдээниң эдилекчизи...

Бо чылдың август 22-де Николай Ооржакович 60 харлаар. Четчип бышкан назын үези-дир. Юбилейи-биле тыва энергетикке сеткилимден байыр чедирип, ам-даа чедиишкынниг, үрөтүнелдиг ажилдаарын, өг-бүлөзи эки турарын, кезээде сеткил-хөңнү сергек, кадык чоруурун күзедим!

Николай КУУЛАР,
чогаалчы.
Кызыл хоорай.

Араганың үстүңгө чам үнө

АЖЫК ЧОК
ЧҮҮЛДЕРГЕ
ТУТТУРБААЛЫ

Бичии Тывавыста арагага тутура берген хөй эвес санныг кижилер бар. Олар өске улуска шаптыкты боттарының кадыына хора чедирип турарлар. Бистин өгбелерин «Араганың үстүңгө чам үнө» дугаалажыр болгай.

Арага ижипкен кижилер бодун чүнү-а шыдаар дидим кижилер кылдыр санай бээр. Ооң уламындан эзирик машина мун айыыл-халапка таваржып болур. Берлерге таварышкыш, оожургап алыр дээр бичии арага ижипкен мен деп боду агартынар чылдагаанын тып алыр. Арагада эки чүве чок. Чүгле частырылган кылырынга чедирип, кадыкшылды үр чуртталганың байдалын кудуладыр. Ум кезер эмчи Федор Григорьевич Углов ачачы кижилер чурттаар назынының 15 чыл чидирип турар, а таакпы тыртар кижилер чылын чидирер, а чоогунда ону тын турар улус 4 чылын чидирип турар, мээ-клеткалары, нейроннары өлүп, кадыктар, угаан-медерел шын эвес ажилда амыдыралын шын эвес башкарып, зымнарын шын эвес кылып эгелзээниң улуг бергедээшкыннерге таваржып, дүрү өлүп болур дээн.

Чуртталганың эң-не эки үелерин арагага тураскаадып эрттирипкенин улгады келгеш, арнынче сериин салгын сырттапкан дег, сөөлүндө хомулап боданы орай миннишкын болур. Үелер эрткен өскерлири болдунмас.

Араганы шенеп безин ижипкеш, өөрени берип болур. Араганы бичии даа ижерге, нерв системазынга, угаан медресе багай салдарны чедир Кижилерниң арагага хамаарылганын бөлүктөргө чарып болур.

Бирээде, арага шуут ишпес. Ону нуургавас, назынының иштинде арага ижип көрбээн кижилер турар. Ийи араганы ижер өй-хемчээлин билип кижилер бар. Олар чамдыкта шуут ишпес барып болурлар. Үште, бир хүн ижипкеш эртенинде бажының аарыын «эмнээ» Хүннүн-не бажының аарыын «эмнээ» тургаш, араганың аспаанче кире бер кижилерни арагачылар дээр.

Дөмөй чүве дөмөй чүвеже тыртып дээр болгай. Арагачыларга арагачылар эргим, а таакпылаар улуска база-ла тапчылар ынак болур. Оларның бажы-аажы-чаңына чоок кижилери безин хөй калыр. Мага-ботту-даа эвес, а хоозура сагыш-сеткилди «эмнелер» арга барыла, ынчан олар эттинип болур.

Үеңни шын ажыглап турар сен бе? Арагалап эрттирген үелериң сен кандыг ажыктыг болганын? Ол үеде акшаңны арагаже чарыгдаан сен, о база утпайн сана! Сигарета садарың неделяда үндүргөн акшаң база сан көрөм, өңүк! Таакпы чыдынга улусту хөңнү чок боор. Ынчангаш улус чок чер кылаштаар апар сен. Аңаа база алдың эрттирип турар сен. Ол бүгүже чара даан үеңни база санап көрөм. Арага-да таакпы-даа наркотиктиг бүдүмелдер хамааржыр хораннар-дыр. Ооң хоразыдан арынның кежиниң өңү чер өңү сарыгымаар болгаш карактарының адык ыжык апар.

Кайгамчыктыг бо делегейде бүгү чүмөңгө эвес. Ада-өгбелеривис кижилер назы хой чыдыны дег деп чугаалажырлар. Чараш чечектиң бичии үе иштинде часты келгеш, онуп, кадып каары дег, үе дүргөн эрте бээр. Оран-делегейивисти кайгамчыын магадап, аржааннарын эмненип, эштип, тайга-сыннарны, шаңнаа черлерниң чараш чечектерин сетки ханып көөрүвүс дег, чуртталгавыска өөрү мага-бодувус кадык, өөрүшкү-маңнайла чоруур ужурулг бис. Бөгүн билип алган билиивис, кылып алган ажылывыс дээрге келир үевиштиң эгези-дир. Эрткен эрте берген. Ол төөгүже кире берген. Үевишти чүгле эки чүүлдер кылырын ажыглап чоруулуңар. Ынчан кадык, чараш өөрүшкүлүг, аас-кежиктиг, чедиишкын болур бис. Ужур-чаңчылдарны сагып, ады иениң, өгбелерниң чагыг-сөзүн дыңнап сагып чурттаары дег үнелиг чүүл чок.

Анчымаа МОНГУ

«ШЫННЫН» почтазындан

Төр-чуртунун төөгүзү

ТӨРЕ-ХӨЛ

Тес-Хемниң ол чарында ховуда Төре Хөл шаанда өске аттыг турган. Өгбелеривис ону Төре-Нуур деп моолчуду адап чорааннар.

Тываларның Соян дээр аймаа Хемниң мурнуу эринден Көгей Хаан-Көгей чанынга чедир чурт-чорааннар дээр. Шаанда моол-мал олардадыр ойт-сигениг, аттыг черлер дээш тываларның, аннарың шагдан бээр чурттап раан черлерин былаажы бер-дидир чүве. Маргылдааны ук-ниң эрге-чагырга тутканнары шийтирлеп чадашкан, Манчы чаринге четкеннер. Ол чаргыл-жышкыңга тываларны Бүргүтей деп Соян кижиге баштап чо-ан дээр. Хаан черинге чаргызын уруп алыр дээш, чеде бээр-ге, — Кандыг черлер дээш чаргы-

чаалы үндүрүп келген улус силер? — деп, хаан Бүргүтейден айтырган.

Бүргүтей бараалгааш: — Хаан-Көгей биле Агар дааның ийи тейниң аразында эзеңги таваа хире хөл дээш бистиң тываларның ада-өгбелеривистиң шагдан бээр чурттап келген чери чүве ийин, хаан — деп, Бүргүтей харыылаан.

— Кайы хире хөл дидиң? — деп, хаан катап айтырган.

Бүргүтей олургаш: — Төрейин таваг шиг — эзеңги таваа хире хөл — деп харыылап-тыр эвеспе.

Оон бээр-ле ол хөлдү Төре-Нуурну Төре-Хөл деп адай бергеннер. Ийи тейлер аразында хөл дээш Хаан-Көгей биле Агар даан ынчаар адап турган кижиге бооп тур. Ол хөвээр амга чедир алдын хөлүвүс бистиң кызыгаарывыста мөңгөжирээни ол ийин.

92 харлыг авазы Манзат Сояновнадан уруу Клара ЧИҢГИТ дыңнап бижээн. Тес-Хем кожуун.

Бистиң Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл, Урбун, Кара-Талга ажылдап чораан акывыс Уйну (Артист) Сатович Минчит-оолдун дугайында бижикседим. Ол ам аравыста чок, "аъдының бажы" эрте хоя-даа берген болза, ооң кылып чораан ажыл-ижин чон мактап чугаалажыр.

Уйну Сатович дөрт ажы-төлдүң төлөптүг адазы, хөй-хөй уйнуктарның кырган-ачазы. 1961 чылдан эгелеп колхозка малчыннап чораан. Малчын кижиниң ажыл-ижи чылдың дөрт үлөриниң аайы-биле кыштаг, чайлаг, чазаг, күзөгжө көжери, сизген-ширбилии, мал-маганы, олар-белчири, өшкү, хойну кыргыры, эмнээр дээш чай-ла чок боор болгай. Чүгө күш-ажылга ынак, кызымак улустуң ажылы.

Ол колхозтун мал бажын өстүрер дээш, 100 хойга онааштыр 95-110 анай, хураган ап чораан мурнакчы малчын. 1987-1999 чылдарда "Найырал" совхозтун Кара-Тал салбырынга сарлык малды өстүрери-биле хүлээнип алган. Кара-Тал болгаш Шанчы салбырларынга сарлыктын бажын өстүргеннер. Сарлык бир-ле онзагай мал, чаражы дээрке кедерей, сүдүнүң хоюн чүү дээр. 1999 чылдан тура хуу малын өстүрүп келген.

Уйну Сатовичиниң хөрээн долдур хөй-ле

Хоочун коктуг

МАЛЧЫН АКЫВЫС ЧОРААН

медальдар каастаан, хөй санныг шаңнал-макталдарның эдилекчизи. Ол бодунуң дуңмаларын, чээннерин, ажы-төлүн мал өстүрер ажылга өөредип каан. Ам уруу Алена Арисовна Минчит-оол хуузуңда мал-маган өстүрүп турар. Бода малдың бажы өскөн, 10 ажыг инээ төрээн, өшкү-хоюн кыргып алганнар. Уруу ачазының соон салгап, мал-маганы өстүрүп, суурнуң чонун сүдү, быштаа, чөкпөк, саржаг, сметаназы, эъди-биле хандырып, уруглар албан чери, эмнелгеге сүдүн дужаап турар. Олар кожуунуң кедергей кезээ, кызымак, ажыл-агыйы өг-бүлөзи. Өөнүң ээзи Сылдыс шупту ажыл-агыйны удуртуп-баштап турар улуг малчын.

Аравыста чок-даа болза, чонунга хүндүт-келдиг ажылдап, малчыннап чораан, хоочун коктуг, малчын уктуг, хоор эрес акывыс чораан.

Зоя МААДЫ.
Чаа-Хөл суур.

ЧОНУН, ӨӨРҮН
САКТЫП АРТАР

Россияның Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Тываның алдарлыг чурукчузу, Тыва АССР-ниң Комсомол шаңналының лауреады, улусчу ус-шевер Сергей Хомушкучевич Кочааның чырыткылыг адынга.

тиң орта тыва чоннуң уран чүүлүн орта шагның оруу-биле чүктөп келдиң. чуртун, чоннуң төөгүзү кедизи дээш, чуртталгаңы бүрүн өргүп, бараан болдуң.

аждыр угаан бодалдарың тывыңгырын, ийгамчыктыг ажылдарың бадыткап тур. овар огулун оскунупкан тыва чоннуң умдалы чүректерде саргывышаан...

льтураның үндезини — Тыва төвү элдерин боттандырып, ушкарып каан, алгыннарын херивиткен эзир ышкаш, амбы дипке чүс-чүс чылда кылайтыр сен.

дык чуртуң Кызыл-Дагның сүлдө оду нахшылы, чоргааралы, күчүзү сен. ды-дүңма чонун-өөрүн, төрелдерин тап-мактап, мөңгө сактып артып каарлар. Лариса НОРБУ.
Кызыл хоорай.

Чоннуң дилээ-биле

ОРУКТАР,
ОРУКТАР...

Бай-Тайганың Тээли — Бай-Тал — Шивилигже угланган чалдыг оруктарны Ак-Довурактың орук тудуунун ажылчыннары чорудуп турар. Эрткен-дүшкен, кандыг-даа ажыл-агыйлыг харылзааның Чадаана — Бай-Тал ар-гыжылгазы, Шивилиг аржаанынче бүдүн Тывадан туржук, Саян артының хоорай, суурларындан, харын-даа даш-тыкы чурттардан эмненип, дыштанып кээриниң оруу-ла болгай.

Бай-Тайганың чолаачылары эрги оруктар чеп, аргыжып турары билдингир. Чаа кыл-чал орук хөй хар, чаашкынның түңнелинде ул-чингилдиг, ойбак черлерлиг, чамдык-лерде даштар хоорлуп, эдирээленип ки-ээш апарган. Машина-балгат чорудары алыг болган.

Оруктар, оруктар...
Хаттан үндүр халдып ор...
ырлажыр болгай бис, кайда боор, орук-ның бергезин чон чугаалажып турар рды.

Ак-Довурактың орук-тудуг албан черинден орукту үе-шаанда төндүр кылырын, дески-ни, үстүрүп эдерин чон манап турар. Кылган-ыл түңнелдиг "Эки кылган ажыл, элөп чит-алдар" дээр-ле болгай. Бай-Тал сумузунун унун дилээнге үндезилеп бижидим.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал сумузу. Бай-Талга кожуун

Хемчик бажының өгбелериниң чугаалап турары алырга, аразында алгыржып чугаалажыр чаңчыл дээрке шапкын хемниң шимээнинден бооп турар. Хемчик бажында кедергей дааштыг, улуг даштарлыг, шапкын хемнер бар. Хоолааш, Чоон-Хем, Чинге-Хем, Теректиг хем, Үстүү-Ажык, Алдыы ажык, дээш-ле баар.

"Ажарга-ла, сарыг өдек" деп ты-вызыкка (сайгырак) дөмейлеп кожа-хөлбээ чурттап, ол туржук кудалажып, ажы-төлүн өгөп-баштап турганы төөгүнүң изи болуп арткан.

Төрел аймактар албан-на баштың-ныг, удуртукчулуг болуп. Кеннээт кыс-ты, күдээ оолду аңнап чорааш ийикпе, мал-маганын кадарып чорааш-даа, "Хол куруг чорутпас" деп чаңчылды са-гып турганы кончуг солун. Келин кысты айтырып баарда, ужа-төштүг, ак-чемниг, сайгыттардан кылган билзектиг боор. Чамдыкта аң кезинден кылган чадыгны (кат-иезинге) бээр турган деп өгбелер чугаалаар. Арага аймаа ховар боор, көгээржик ишти тыва араганы улуг улустарга кударга-даа, ишпес турган.

20-30 чылдарда репрессияның ур-жуу, халаптыг сүрүшкүннер Тываны оюп эртпээн. Россияга болган хамааты дайынының түңнелдери тыва аймакты Даг-Алтайдан моолдарның кызыгаа-рынче, кыдат улуг ханага чедир көшкүн чоннары тоо быдарадыр шаапкан.

Хемчик бажының төрел аймактары көшкүн амыдыралдыг. Хемчиктиң чиге бажындан Кара-Чода, Сынын-Чар-рык чедир "алтай тывалары" турган. Тодарадып чугаалаарга, Чоон-Хем, Чинге-Хем девискээрлеринге хертектер, хомушчулар, кезек сааялар. Биче-Шуй талазынга: Пөштүг-Хем, Үстүү Чээгей, Алдыы-Чээгей, Ак-Оюк, Кара-Оюктун оргулааштарына донгактар, сарыг-донгактар, чеди-сарыг иргиттер, хертектер ээлеп турган. Мешпең-Хөл девискээри Улуг-Ооругдан эгелээш Мөңгүлектер оргулааштары Шиви-лиг, Үстүү-Ажык, Алдыы-Ажыктар, Шындазынның, Сүрбүзүн, Дөргүн, Белдир аржааннарының девискээринге салчактар, монгуштар, иргиттер, хер-тектер дээш оон-даа хөй аймактар бар. Иргиттер, хертектер, салчактар эң-не хөй нептерээн төрел аймактар.

Хемчик бажы деп атты чурттакчы чон боттары адаан. Хемчик бажының төрел аймактары канчаар тыптып кел-генин кысказы-биле таныштырайн. Чүгө дизе ол аймактарның салгалдары ол дугайын билбес-даа болуру чадавас.

Даг-Алтайның Сылдыстыгдан үш алышкы Чолчу деп артты таварты ажып келген дээр. Эң улуу Бышкак Чыман Макарович (телегут) деп адаар. Хемчик бажының Кызыл-Чарык, Көп-Чарык, Улуг-Даш, Хоолааш ынчаар чурттап чораан. Ол Хемчик бажының хоочун өгбелери-биле таныжып, тыва дылды

Ук-төөгүзүс

ХЕМЧИК БАЖЫНЫҢ
ТӨРЕЛ АЙМАКТАРЫ

кудазы, өңнүү иргиттерниң эң улуг өгбеси Иргит Баян (Аңчы-Кара) Сам-быра огул турган. Олар кады аңнаар, балыктаар турган. Хемчик бажында бир алтай хам турган. Аңаа эм ойттар болгаш аң эъди эккеп бээрке, аңнап чоруурга-ла, ол хам тайга-таңдызын йөрээп, үдеп каар турган. Аңчыларны арт ажыр үдеп, оваазыңга чолукшуп, мынча дээр чораан:

Төөгүнүң оруу-биле
Төрел-аймак аңчылары
Даңгаар эртен чорувуткан.
Тайга-таңды чаъзың шөгөле,
Дарый көрүп чаларазың!
Оранымга чажыым чаштым
Олча-омак бээрлөзүң!
Орлан-эрес аңчыларым
Ужа-төштүг чанып келзин!
Узун оруу менди чорзун,
Өршээ-өршээ тос таңдымдан
Олча-омактыг чанып келзин!

деп Чолчу сынның кырында Улуг оваа-га чедир үдеп каар турган. Чамдыкта кады аңнап, балыктап, херектиг эм-домун чыып-даа алыр чораан дээр. Аңчы олчазын аал бүрүзүңгө үлөп бээр турган. Ынчангаш чон ону Аңчы-Кара деп адай берген. Шыны-биле ол үеде ак-чем: ааржы, эзегей, курут, быштак-биле амыдырал турза-даа, аң эъди кол черни ээлеп турган. Телегут аймактарның эң улуу Бышкак Чыман Макарович турган. Ооң дуңмазы Петр Монгуш Буян-Бадыргының ат салганы Иргит Чыман деп аттыг документини эккеп берген деп чугаа бар. Тывага чурттааш, Мазылай, Агарова (агарак), Чөгээ, Бавыл, Анисия деп 6 ажы-төлдүг болган.

Хемчик бажының төрел бөлүктери-ниң өгбелеринге доктаавышаан, амгы үеде ол бөлүктөрдөн арткан 60 хардан өрү назылыг кижилерге доктаап көрейн.

Хемчик бажының эң-не улуг өгбеси Доопур Мергенович Салчак 1895 чыл-да төрүттүнгөн. Кайгамчык мерген угаанныг, үй-балай чүве чугаалаа-рынга хандыкшыл чок кижиге. Ол Хомду дайынының киржикчизи. Шындазын девискээринге МЧАЭ даргалап чораан.

Хемчик бажында хөй ажы-төлдүг иелер хөй. Оларның бирээзи Ир-гит Чыманнның огул Иргит Чөгээниң эргим эжи Бичи-Уруг Иргитовна. Ол 106 хар чедир чурттаан. Ол 700 ажыг хураганнары азырааш, он ажыг ажы-төлүңгө үлөп берген. Оон ыңай Б.Комбуевна Хертек он дөрт ажы-төлдүг Маадыр ие. Ол фронтуга хөй ду-заны көргүскөн. Биче-Шуй талазындан Хемчик-Бажының өгбеси Иргит Чамы-Энешовна он үш ажы-төлдүң иези.

Ооң уйнуктарын санаары берге. 146 чедип турар. Хемчик бажының бир улуг өгбеси Иргит Энеш болуп. Кысказы-биле таныштырарга, төрөл бөлүк хөй турган. Хемчик бажында чеди сарыг ир-гиттер чурттап турган. Олар Чоон-Хем, Чинге-Хем баштарына Биче-Теректиг, Улуг-Теректиг девискээрлеринге көжүп чорааннар. Ооң огул Соном Иргит чаза-ныр, кылбас чүвези чок. Бай-Тал көшкүн байдалдан сууржуң амыдыралче кирип турар үеде школа, эмнелге, садыг дээш чеже-даа тудугга киришкен.

Ол ышкаш Хемчик бажының Шагбаанныг-Кажаа, Доора-Хорум, Караңгы-Шиви, Дойлуг-Эл девис-кээрлеринге Доңгурак, Кудурукпай Хертектер чурттап чораан. Кудурукпай Чүдеевичиниң ажылдаваан чери чок. Ол "Хөл" сумузуң башкарып, "Мурнак-чы" колхозтун ажыл-ижин, амыдыра-лын көдүрүп, Чаңгыс-Терек суггарылга системазын кылдырып, чаа ферманы тургузуп, ТАР-ның эң-не тараалыг, мал-маганныг, сүттүг, эът-чемниг бай-байлак колхозунга чедирген. Ногаа ажаалдазында мажак арттырбайн чыгыдар турган. Чон ону "Чаг дарга" деп шолалап турганы-даа анаа эвес.

Көшкүн чон сууржуң амыдыралче шилчип турар үеде, фашисттер Герма-ния ССРЭ-же оор езу-биле халдаан деп дыңнадыг ыраккы Бай-Тайгага дыргын тарай берген. Бай-Тайганың сумуларындан база хөй эки турачылар чорупкан.

Хемчик бажының төрел аймакта-рының ажы-төлү Тываның кожууннарын эргий ажылдап, чурттап, хөй-ниитиниң ажыл-агыйында кирип чоруурлар.

Даг-Алтайның Ойрашкы Төөдилге черин дооскан бухгалтер Юендешев, агроном Дадикин, мал эмчилери Адыг-бай Хертек, Доңгурак Калдар-оол оларның Бай-Талга ажылдап келгени база-ла алтай, тыва аймактарның на-йыралыңга чедирген. Иргит Чыманнның оолдары Мазылай, Бавыл, Чөгээ тыва кыстар-биле өг-бүлө тудуп, мал-маган кадарып, колхозка арат ажыл-агыйын сайзыраткан.

Кылын-оол Комбуевичиниң оолда-ры Авыр-оол (Калбак-Хаай) суму дар-галап, Сарыг-оол Араттың Революстуг шеринге кирип, колхозка башкарык-чылап келген. Бегзи (Ак-Кирбик) тудуг ажылынга үлүүн кириген.

Төөгүлүг чагаамны төндүрүп тура, уламчылаар бижикчилер тыптып келир дээрзинге идегедим.

Делег БАРААТ,
күш-ажылдың хоочуну.
Бай-Тал суур.

Республика хүнүгө

ТӨНЧҮ ЧОККА АЛГАП
КӨРЕЙН

Тывам сеңээ — төк кээп дүжүп төрүттүнген,
Тывам сеңээ — мандып өскөн төлүң болгаш,
Ынаныштыг, ындын-сырын хөөн долган
Ынакшылым мөңгө шагда өжүп чиптес.

Кайгамчыктыг чурумалдыг каас-шиниң
Карактарым эриктирбес, чүгле өөртүр.
Сериин, дошкун, изиг, халыын агаарың-даа
Сеткилимни муңгаратпас, сергедип кээр.

Тос-ла чүзүн малын малдаан эрес чонум
Тодуг-байлак чуртталгазы идегелдиг.
Эгээртинмес беримчелиг оранымның
Эртинезин санап пеклес, кызыгаар чок.

Тывам сеңээ — ам-даа улай чурттап чорааш,
Ыры-шүлүүм төнчү чокка алгап каар мен.
Ынчалза-даа ынаамның хыын үндүр сөглээр
Ындыг ховар, тускай сөстү тыппас боор мен.
Нина СЕРЕНОТ.

Кыс-даа, оол-даа чээннерим
көвей кижилер мен. Чээннеримниң
ажы-төлүнүң сан түңүн билер
хамаанчок, чиңгине аттарын
безин билбес мен. Ада-иезиниң
чажындан тура адап өөргөнгө
шола аттарын харын эки билер
мен. Бичии чаш уйнуктарын
кижи боттарының уругларын-
дан артык чаптаар, сонургаар
боор чүве-дир. Өөм ишти Кызыл
хоорайда бажыңывыста, а мен
Кызыл кожуунунуң Каа-Хем суур-
да уйнуктарывысты карактажып
олурам мен.

Амгы үениң чаштарының кадыкшы-
лы бистиң уругларывыстың үезинде
дег-звес-тир дээрзин эскерип чорбис.
Уйнуктарывыстың чамдызы уруглар
садтарында, чамдызы школаларда, а
бир чамдызы студентилеп турарлар.
Черле ынчаш ажы-төлүвүс, чээннери-
вис хөй болгаш, күскү үелерде мал-
маган семирер бергенде, чай-ла чок
апаар бис. Кайы-бирээзиниң куда-дою,
уруг айтырар, баш хылбыктаар, дөжөк

Сеткилден сөң

ЧЭЭННЕРИМ

дою дээш-ле баар. Өгбелеривистиң
сагып чорааны езу-чаңчылдарын
сагып, өске чонунуң культуразын,
чаңчылдарын өттүмезин бодап, хөйү
көргөн кырганнар дээш, арга-сүмө ай-
тырып, байырлалдарже чалап кээрлер,
ынчангаш чай-ла чок апаар бис.

Ийе, уругларывыс, уйнуктары-
вис биске эргим, чоргааранчыг. Чаш
чүвөлөр кырган кижилер дээр звес, ужу-
бажын суйбап, чыттап, баш дүгүн
сирбектеп, моюнга олурупкаш шаап,
аксы-дидин, думчуун чушкуп, өрге
диди-биле ызырып, чүнү кылынмас
дээр. Кижилер түвексинер хамаанчок,
харын таалап дыштаныр чүве. Бичии-
даа, улуг-даа уйнуктарывыс кижини
көргөндө, ол-бо шурагылап, амырай-ла
бээрлер. Мен оларны чаптап, баш-
тактанып, чүү деп-даа сөглээр мен.

Бир-ле катап улуг байырлал эр-
турувуста, бир чээнним оол сөс аң-
чугаалааш, даайы менче айтырар
орган даайым менче көргөш.
оол эш болбас, чээп кур баг бол-
дээрже, аажок-ла муңгаран мен.
даа сагыжымдан ыраваз ийик.
иймны улуг дагга, а бодумну баш-
дашка дөмейлээр кижилер мен.
даайыңа чоргаарланган, эргелер
баштак чугаазы болбайн канчаар.

Чээннерим көвей-көвей,
Шеттер бажы саглаң-саглаң,
Шеттер бажы саглаң-даа бол-
Чээннерге кайыын чедер.
Тывадан ырак черлерде өөр-
ажылдап, чурттап чоруур ажы-
чээннерим интернет таварыш
кадымның байдалын айтырып, са-
човап чоруурунга өөрүп, кол-ла
оларның кадыкшылы эки чоруу-
күзелдери бүдүп, бодап, амырай-ла
нып чоруурун күзээр-дир мен.

Маадыр-оол АР-
Кызыл хоорай

80 чыл бурунгаар

ӨГБЕЛЕРИВИСТИҢ НОМЧУП ТУРГАН НОМНАРЫ

Тываның А.С. Пушкин аттыг
национал библиотеказында Тыва
Арат Республика үезинде чырыкче
үнгөн номнар аразында бо чылын
юбилейлиг бооп турар номнар бар.
Олар XX вектиң 30 чылдар үезинде
тыва номчукчуларның өске чонунуң
культуразын, төөгүзүн билип алы-
рынга улуг салдарлыг болган.

Классиктиг орус литератураның чо-
гаалдарын тыва номчукчулар бодунуң
дылынга 1930 чылдарның төңүзүндөн
эгелеп номчуп эгелзэн. Оларның бирээзи
тываларның аас чогаалында билдингир
тоолдар-биле дөмейлешкек «Мөгенниг
аътчыгаш». Ол тоол орус дылга бир
дугаар 1834 чылда чырыкче үнгөн. Ооң
автору Петр Павлович Ершов Сибирь
чурттуг. Тыва дылда редактору Чымба
деп айткан. «Номчукчуларга» деп эге-
де бижээни-биле алырга, ук тоол тыва
тоолдарга дөмей шынарлыг. Чүге дээрже
ол Иван деп тенек оол адының дузазы-
биле ай хүнге-даа чедип, хамык берге
чүүлдерни тиилеп тургаш хаан болу
бээр. Ном үш бөлүктөн тургустунган.

Орус дылдан тыва дылче бо тоолду О.К.
Сагаан-оол очулдургаш, латин үжүктөр-
биле Чогаал комитетиниң мурнундан
Кызылга 1938 чылда парлаткан: «Каш-
каш тайга-таңдыларның ынды, калбак
көк далайының ынды кыды, черниң
чери бир-ле турлаг черге үш оолдуг бир
тараачын ашак чурттап турган. Улуг огу
угаангыр-сагынгыр, ортун огу ортумак
чергениң, хеймер огу мырыңай тенек.
Алышкылар ак-тараа тарып белеткеп
алгаш, оозун хоорайже дажыглап кирип
турар мындыг болган. Ак-таразын аңаа
барып акша-мөңгүңге чедирип садыг-
лааш, аалынче эңме-хаяжок хөй акша
мөңгүнүгүз эзп чанып кээр турганнар...».

Латин бижиктиг тыва дылда номнары
бо үеде номчуурга солун, ынчалза-даа
ховартай бергениниң ужундан уттунду-
руп бар чыдар. П.П. Ершовтун «Мөгенниг
аътчыгашы» бо хүннерде Тываның гума-
нитарлыг шинчилелдер институтунда,
Тываның национал библиотеказында
болгаш Алдан-Маадыр аттыг чурт шинчи-
лел музейиниң ховар номнар фондузунда
ийи-чаңгыс экземпляр болуп арткан.

1938 чылда үнгөн А.С. Пушкинниң
«Капитан уруу» деп тоожузуңда 1770
чылдарның эгезинде Оренбург губер-
ниясында Белогор шивээзинге шериг
албаны эрттирип турган дворян уктуг
гвардия сержантызы (онза шериг кезек-
теринге унтер-офицер дужаал) аныяк
офицерниң бижип турган демдегелдер-
ин номчууру тыва номчукчуларга бир
ажыдышкын болган чадавас. Тоожуда
бижиттинген Пугачевтун үймээни, ол
губернияга чурттап турган казактар, кал-
мыктар, киргизтер, башкирлер дугайы,
чүдүлгелиг ызыгууртан сагылга-чурумга
кижизиттинген офицерниң иштиги са-
гыш-сеткили болгаш чоок кижилери-биле
тускай сөстөрлүг чагаалар дамчыштыр
харылзаазы, ылаңгыя ырак аалдарда
номчукчуларга хөй-ле бодаптарны от-
турган чадавас. Ном «Аныяндан адың
камна» деп эпиграф-биле эгелзэн: «Мен
көге-бугалар сүрүп, чалчалар оолдары-
биле ажа халыжып ойнап, эр шаам чет-
пээн чурттап чораан мен. Ол аразында
харым он алды ажа берген...» Тоожуда
болушкуннар аныяк офицерниң шивээ-

ге албан эрттирип келириниң мурну
чараш амыдыралы, шивээ хоорайга
тайгы базымнары, француз дылда
номнардан тургустунган библиотеказы
Белогор шивээзиниң капитаны бол-
ооң уруу Маша база демдегелдер
маадыры Петр Андреевич Гринев
Пугачев-биле ужуражылгазы...

«Капитан уруу» латин үжүктөр-
шынары эки саазында парлаткан
болгаш өңүгү чараш улуг чуруктар
Тоожунуң орус дылдан тыва дылда
очулдурукчуларының аттарын ном-
айытпаан, чүгле харысалгалыг ре-
тор болгаш чурукчулар аттары бар.
баштайгы очулдурукчулары кымнар
национал библиотекеда арткан бо
нарда «Тыва Арат Республика. Ном-
лазы» деп таңма чүнү чугаалап турар.
Ол школа тускай библиотекалыг тур-
чадавас, ынчалза-даа ооң төөгүзү
хүннерге чедир билдинмес. Бо ном-
бистиң төөгүвүстүң ном культуразын
балаттынмай артар ужурулг, ол аң-
чедир шинчилеттинмээн арыннарын
бирээзи. Бо талазы-биле Тываның
библиотекаларының мурнунда шин-
лел өөренир темалар эгээртинмес
деп болур.

Зоя МОНГУ,
хоочун библиотека

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского ра-
йона поступило заявление от граждан-
ки Российской Федерации Лопатина
Татьяна Сергеевна о предоставлении
земельного участка из земель насе-
ленных пунктов на праве аренды на 20
лет, для индивидуального жилищного
строительства, с общей площадью
2000,0 кв.м., с кадастровым номером
17:11:0501013:374, расположенного по
адресу: Российская Федерация, Респу-
блика Тыва, Тоджинский район, с.Тоора-
Хем, ул.Енисейская дом 94 «а».

В рамках действующего законо-
дательства в течение 30 дней со дня
опубликования данной информации
администрация Тоджинского района
принимает письменные возражения по
данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и
имущественным отношениям
Ондар Ш.Б.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация муниципального района «Бай-
Тайгинский кожуун Республики Тыва» информирует о том,
что поступило заявление о предоставлении в собствен-
ность земельного участка из земель населенных пунктов с
кадастровым номером 7:01:0401087:172, расположенного
по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с.
Тээли, ул. Хертек Цириин-оол, д.60, вид разрешенного
использования (назначения): для ведения личного под-
собного хозяйства, с общей площадью 1067 кв.м.

В течение тридцати дней со дня опубликования и
размещения настоящего извещения граждане могут по-
давать письменные заявления о намерении участвовать
в аукционе по продаже земельного участка или для под-
робного ознакомления со схемой расположения земель-
ного участка, обращаться по адресу: Республики Тыва,
Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д.
19 каб. № 222 2-й этаж время приема с 19-00 до 13-00,
обеденный перерыв с 13-00 до 14-00, с понедельника по
четверг в рабочие дни.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономики
по земельным отношениям администрации
Хертек А. Н.

ДЫҢНАДЫГ

Эрзин кожуунуң девискээр соңгулда комиссиязының
кежигүнүнүң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозу-
ганы-биле, Россия Федерациязының Күрүне Думазының
депутаттар мандаттарының хуваалдазынга кириштирген
кандидаттар даңзызын депшиткен политиктиг партияларга
Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (парламентизинге)
хөй-ниити каттыжышкыннарынга, Эрзин кожуунуң де-
вискээр соңгулда комиссиязының составының (бадылаар
эргелиг бир кежигүн) кезин четчелеп тургузарының та-
лазы-биле саналдарны хүлээп ап эгелээниниң дугайында
Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы дыңнадып тур-
Эрзин кожуунуң соңгулда комиссиязының составының
саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп он
хонуктуң дургузунда дараазында адреске кирип болур.
667000. Тыва Республика. Кызыл хоорай. Чүлдүм кудумчу-
зу, бажың 18, Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы
(каб.210, тел. 8(39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың соңгулда комиссиязы.

(Солунуң дараазында үндүрүлгези
август 18-те үнер).

солунуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10926 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3525

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин
күүседип турар Д.С. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская,100, каб.: 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Д.С.Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, С.С. Кужугет,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Ондар).
Экономика, үлетпүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (корр. А.Д.-Б.Түлүш).
Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанниң Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның ав-
торларының бодаптарны редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужааганы.
График езуугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун калбайн барганда, 3-14-94 телефонче долгаш